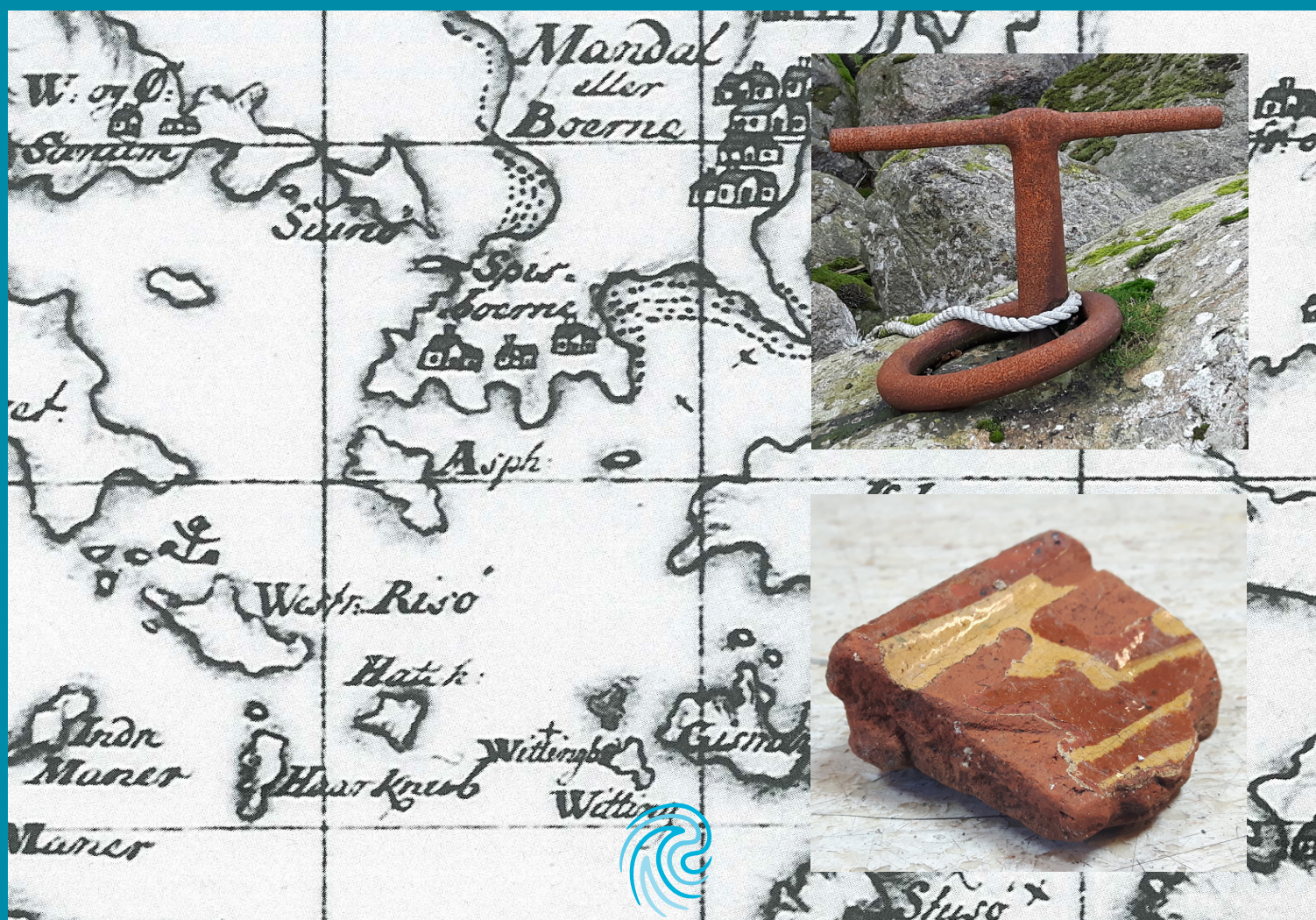

ARKEOLOGISK REGISTRERING UNDER VANN
REGULERINGSPLAN LANDESUND, MANDAL KOMMUNE

RAPPORT

ELLING UTVIK WAMMER

Forsidefoto: Kart over Mandalsdistriktet i 1708 (Gjengitt fra Eliassen 1995a). Innfelt: Fortøyningsgods og gjenstandsfunn fra planområdet.

Foto: Elling Utvik Wammer

Forfatter: Elling Utvik Wammer

Der hvor rettigheter til illustrasjoner ikke er spesifisert tilhører dette NMM. Det må ikke kopieres fra denne publikasjonen ut over det som er tillatt etter bestemmelser i lov om opphavsrett.

© Norsk Maritimt Museum 2017

NORSK MARITIMT MUSEUM

BYGDØYNESVEIEN 37

0286 OSLO

TLF: +47 24 11 41 50

E-POST: fellespost@marmuseum.no

<http://www.marmuseum.no>

ORG. NR. 981 518 284

ISSN: 1892-5863

ISBN:

Kommune: Mandal	Fylke: Vest-Agder
Plansaknummer: 2016227	Navn på sak: Landesund
Oppdragsgiver: Lande boligfelt as og Spelen utvikling as	Adresse: Lande boligfelt as, Doneheia 46, 4516 Mandal
Tidsrom for undersøkelse: 19.10. 2017	Kartreferanse: UTM 32N, WGS 84
NMM funn-nr.: 10020108, 10020109	Askeladden ID -nr.: 231739, 231740
Kulturminnetype: Kml § 14 ballastrøyser	Rapportansvar: Elling Utvik Wammer
Prosjektleder: Elling Utvik Wammer	Rapport utført: November 2017
Rapport ved: Elling Utvik Wammer	Kvalitetssikret: Navn/dato Morten Reitan, 16.11. 2017

SAMMENDRAG

Melding om oppstart av planarbeid for Landesund ble meldt fra Rambøll AS i juli 2016. Landesund ligger på nordsiden av halvøya Lande, ca. 2,5km VSV for Mandal sentrum. Mandal og sjøområdene rundt byen var et viktig område for sjøfart og maritim aktivitet i eldre tid. Byen har røtter tilbake til middelalderen, da det lå et handelssted ved Mandalselvas munning. Av spesiell historisk betydning for planområdet er at det ligger i tilknytning til Bankefjorden. Her finnes den kjente Risøybank, som i tillegg til Kleven var de to sentrale havnene i Mandal, i alle fall siden 1500-tallet. I undersøkelsesområdet var det tidligere ikke gjort funn av kulturminner under vann.

Under den marinarkeologiske registreringen ved Landesund ble det registrert to marine kulturminner som er vernet etter Kulturminnelovens § 14 (skipsfunn). Det dreier seg om to ballastrøyser som sannsynligvis dateres til perioden 1600-1800. I tillegg til ballastrøysene ble det på land dokumentert fortøyningsbolter, som ifølge lokal tradisjon er oppført i årtiene etter 1850, under oppgangstiden for skipsfart, sagbruk og trelasthandel som fant sted i Mandalsområdet på denne tiden. Selv om dateringen ikke kan fastslås med sikkerhet, kan kulturminnene være verdifulle elementer fra områdets maritime historie og bør derfor tas vare på.

Innledning

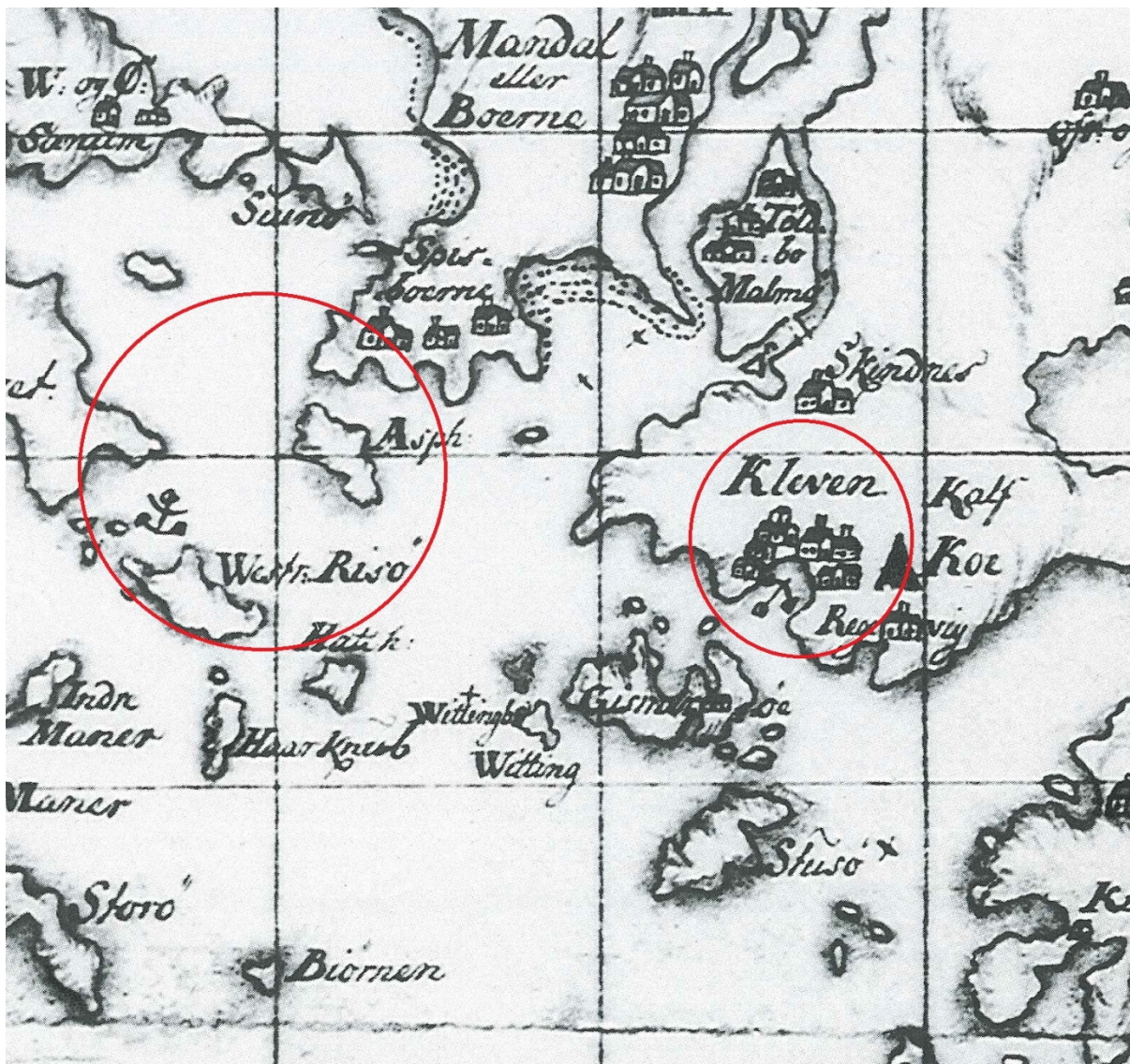
Melding om oppstart av planarbeid for Landesund ble meldt fra Rambøll AS i juli 2016. I epost datert samme måned varslet Norsk Maritimt Museum (NMM) om krav om marinarkeologisk registrering i planområdet i henhold til Kulturminnelovens § 9. I september 2016 anmodet tiltakshaver om budsjett og kontrakt for undersøkelsen, og kontrakten ble signert i oktober 2017. Den marinarkeologiske undersøkelsen ble gjennomført den 19.10. 2017.

Figur 1. Kart over planområdet vedlagt oppstartsvarslet. Kart: Rambøll.

Landesund ligger på nordsiden av halvøya Lande, ca. 2,5km VSV for Mandal sentrum. Mandal og sjøområdene rundt byen var et viktig område for sjøfart og maritim aktivitet i eldre tid. Byen har røtter tilbake til middelalderen, da det lå et handelssted ved Mandalselvas munning. Eksport av fisk og trelast har vært sentralt gjennom byens historie (Eliassen 1995a og b). Av spesiell historisk betydning for planområdet er at det ligger i tilknytning til Bankefjorden. Her finnes den kjente Risøybank, som i tillegg til Kleven var de to sentrale havnene i Mandal, i alle fall siden 1500-tallet (Eliassen 1995a:25) (Figur 2).

I undersøkelsesområdet var det tidligere ikke gjort funn av kulturminner under vann. De nærmeste marine kulturminner er et kulturlagsområde (gjenstander, ballast m.m.) ved Risøybank, id. 100491, og en skipsdel på nordsiden av Hekholmene ved Langestranda, id. 135196. Sjøområdet i planen har imidlertid aldri vært systematisk arkeologisk undersøkt, og det var et potensial for både skipsvrak, ballast og løsfunn (gjenstander). I tillegg var det, på grunn av geologiske prosesser etter siste istid, potensial for bosetningsspor på sjøbunnen fra en tid da havnivået var lavere enn i dag (Romundset et al. 2014).

Figur 2 Kart fra 1708 som viser Mandal (sentralt i bildet), og de to viktige havnene Risobank og Kleven på bhv. Vest- og østsiden av byen. Østre del av Landehobde, hvor planområdet befinner seg, synlig i bildets venstre kant. Kart fra Eliassen 1995a:37.

Mål og metode

Hovedprioriteringen for undersøkelsen var skipsfunn, men vi skulle også kartlegge eventuelle spor fra steinalder. Undersøkelsen ble gjennomført av Frode Kvalø, Pål Nymoen og Elling Utvik Wammer, og besto av en dykkerundersøkelse med visuell overflateregistrering, sonding med jordbor og prøvestikk. Sjøkanten i planområdet ble innledningsvis befart fra båt og maritime kulturminner ble dokumentert.

Sikten i vannet var mellom 5 og 10m. Søksdykk ble utført ved at dykker ble slept etter dykkerfartøyet på linjer gjennom planområdet. Bortsett fra inne i Løbukta ble hele planområdet undersøkt visuelt. Løbukta (Figur 3) var grunn og faller delvis tørr deler av året. I tillegg brukes den ytre delen av bukta til opplag av større lektere. To prøvestikk etter materiale fra steinalder ble foretatt på sørsiden av sundet mellom Øya og Landehobde, kalt Rona (Figur 4).

Figur 3 Løbukta sett mot SØ. Foto: Elling Utvik Wammer, NMM.

Figur 4. Arbeidsbilde fra prøvestikking etter steinalder på sørsiden av Rona. Bilde tatt mot N. Foto: Pål Nymoen, NMM.

Funn og observasjoner

På vestsiden av Øya kalles sjøområdet Søndrekilen. Her besto sjøbunnen av et tjukt og løst mudderlag som avtok i tykkelse nært land. Ingen funn av kulturminner ble gjort her. I de to prøvestikkene, som ble foretatt på 0,5 – 1m vanddyp, var det et blandingslag på toppen med mye organisk materiale (kvist, løv etc.). Begge stikkene var ca. 0,5m dype, og under topplaget var det

mudderblandet skjellsand. Selve sundet Rona besto av store vannrullede steiner, og mulighetene for funn av steinalderlokaliteter anses som begrenset.

Området på sørsiden av Landehobde, kalt Skjølvgåg, ligger relativt eksponert ut mot havet (Figur 5). Her var det berg ned til 8-9m dypde og sandbunn. Sjøbunnen bar preg av moderne aktivitet i form av en god del søppel. Det ble ikke gjort funn av kulturhistorisk materiale i dette området.

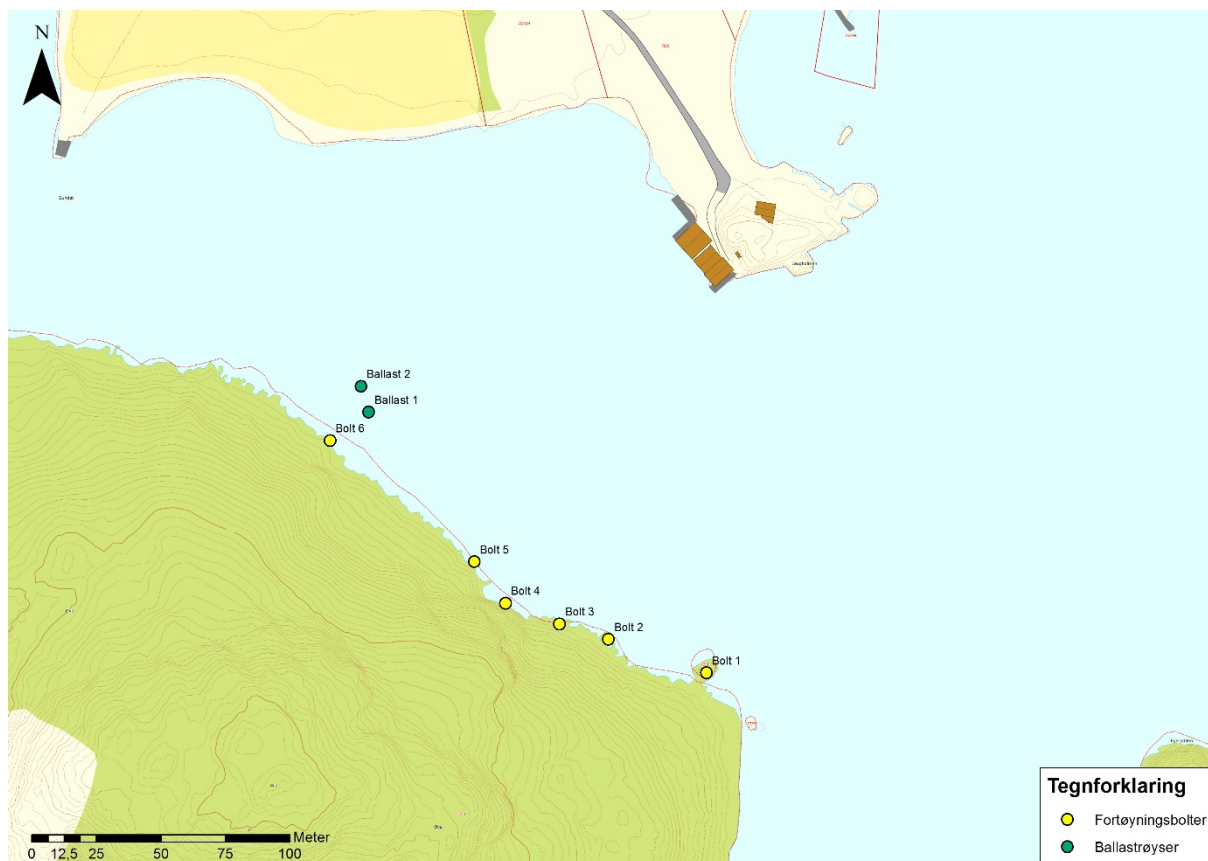
Figur 5 Skjølvgåg på sørsiden av Landehobde. Bilde tatt mot V. Foto: Elling Utvik Wammer, NMM.

På nordsiden av Øya ligger Landesund, som på kart ofte blir benevnt Sundet. I dette området var det også mudder, men ikke like tjukt lag som i Søndrekilden. Det er likevel sannsynlig at mudderlaget kan skjule kulturminner som ikke lot seg oppdage visuelt.

Vernete ballastrøyser, id. 231739 og 231740

I Landesund ble det registrert to ansamlinger av vannrullet stein og eldre gjenstandsmateriale på sjøbunnen på ca. 4m vanddyb, og 30-40m fra land. Konsentrasjonene var begge ca. 4m i diameter og så klart avgrenset at det er naturlig å tolke dem som ballast fra skip. Ingenting var synlig på bunnoverflaten, og røysene ble lokalisert ved at dykkeren «pløyde» hånden gjennom mudderet.

Prøver av innholdet i røys 10020108 ble samlet inn og er magasinert ved NMM (Figur 6 og Figur 7). Materialet består av tre typer funn: 1) Gul tegl, ofte benevnt Flensburg-tegl, men som var relativt vanlig produsert i Nord-Europa fra 1500-tallet fram til ca. 1800. 2) Rød takstein, fragmentert, men antakelig av asynkron form/vingetegl, vanlig fra middelalderens slutt til i dag. 3) Ett keramikkskår i rødgoods med glasur, vanligvis datert ca. 1700-1850 (Hilde Vangstad, NMM, pers. med.). Skåret kan imidlertid komme fra et enda eldre fat, ettersom typen er kjent også noe tidligere (Figur 9).

Figur 6 Kart over registrerte kulturminner ved Landesund. Kart: Elling Utvik Wammer, NMM.

Ballastrøysene er omfattet av Kulturminnelovens § 14 (skipfunn og last), og har blitt registrert i NMMs funnregister og i Askeladden. Informasjonen om røysene oppsummeres i tabellen under.

Tabell 1 Informasjon om registrerte ballastrøys i Landesund.

Felt id.	NMM funnr.	Askeladden id.	Beskrivelse
Ballast 1	10020108	231739	Ballastrøys bestående av rund stein, gul tegl og keramikk. Diameter 4m, høyde anslått mindre enn 0,5m.
Ballast 2	10020109	231740	Ballastrøys bestående av rund stein og gul tegl Diameter 4m, høyde anslått mindre enn 0,5m.

Figur 7 Bilde av gjenstandsmateriale fra ballastrøys 10020108. Til venstre gul tegl, i midten rød takstein og til høyre keramikkskår.
Foto: Elling Utvik Wammer, NMM.

Figur 8 Nærbilde av keramikkskår datert ca. 1700-1850 fra ballastrøys 10020108. Foto: Elling Utvik Wammer, NMM.

Figur 9 Eksempel på keramikk-fat av antatt samme type som skåret funnet i ballastrøys 1002010. Fatet er produsert i Nederland, sent 1600-tall. Illustrasjon: <http://www.chipstone.org/images.php/471/Ceramics-in-America-2010/Making-a-Marbled-Slipware-Bowl>

Tolkning ballast

Det er foreløpig ikke mulig å gi en nøyaktig datering av ballastrøysene registrert i Landesundet. Gjenstandsmaterialet spenner over et tidsrom fra 1600-tallet og fram til ca. 1800, men røysene kan være både eldre og yngre enn dette. Nærområdet til Risøbank kan godt tenkes å ha vært anvendt samtidig med den øvrige havneaktiviteten, det vil i alle fall si siden 1500-tallet. Bruk av gul teglsteinen som ballast etter at teglsteintypen gikk ut av produksjon kan heller ikke utelukkes.

Basert på det lille gjenstandsmaterialet som ble tatt opp og analysert er en datering av ballastrøysene til perioden 1600-1800 mest sannsynlig. En videre tolkning av dette kan være å sette ballastrøysene i sammenheng med den omfattende trelasteksporten i «Mandals første gullalder» på slutten av 17- og tidlig på 1800-tallet (Eliassen 1995b:297).

Eldre fortøyningsbolter

Langs sørsiden av Landesund ble det på seks steder på Øya registrert fortøyningsbolter av jern gjort fast i berg eller større steinblokker/skjær. Utenfor boltene skrår sjøbunnen fra 3 til 5m, og midten av sundet er dermed velegnet for oppankring av fartøyer. Plasseringen framgår av kartet over (Figur 6). Foto og øvrig dokumentasjon av boltene er vedlagt rapporten.

Fem av boltene består av en tykk stamme og et smalere stag på tvers, og danner en tilnærmet T-form (Figur 10). Disse boltene (Nr. 1-4 og 6) er av samme type som Jan G. Langfeldt har dokumentert på tre steder i Ny-Hellesund i sin bok om fortøyningsmetodenes historie (Langfeldt 2008:23). I Langfeldts bok omtales denne typen som «Festetype nr. 3», som «ligner Poul de Løwenørns varpestolpe» (Langfeldt 2008:23).

Figur 10 Eksempel på fortøyningsbolt av eldre type i planområdet (Bolt 1). Foto: Elling Utvik Wammer, NMM.

Tolkning fortøyningsbolter

Under feltarbeidet fikk vi opplyst fra tiltakshaver at fortøyningsboltene ved Landesund var i bruk på 1940-50-tallet, muligens også utplassert på denne tiden. Boltene framstår også som relativt uniforme, moderne og industrifremstilt, noe som peker i den retning. De er heller ikke videre korrodert.

På den annen side er boltene av en type som andre steder har blitt datert til 1800-tallet. Denne boltetypen er for eksempel svært utbredt på Vestlandet, hvor det er vanlig å anta at den var satt ut av det offisielle losvesenet, under kommandørkaptein Friess fram til ca. 1830 (Hansen og Wammer 2015:169). I Ny-Hellesund ble ingen bolter oppført etter 1859 (Langfeldt 2008:28), som tilsier at boltetypen her dateres før dette tidspunktet, jf. forrige avsnitt.

For å forsøke å finne alderen på boltene rapporten har NMM vært i kontakt med tidligere leder ved Vest-Agder-museets avdeling i Mandal, Knut Lindseth. Lindseth oppsøkte lokalkjente personer, som mente at fortøyningsringene sannsynligvis er fra perioden 1860-1880, da Mandal hadde en stor seilskipsflåte. Mange av fartøyene lå i vinteropplag, akterfortøyd mot Landehobde. Fartøyer som siden har ligget i opplag i området har benyttet de gamle fortøyningsringene¹.

NMM har også snakket med lokalhistoriker Nils Reidar Christensen i Mandal². Christensen foretok i desember 2017 et intervju med tidligere skipper og bonde Oddvar Sånung (98) på Toftenes (lengre inn i fjorden ved Lande). Sånung, som er født på 1920-tallet fortalte at fortøyningsboltene hadde stått på Lande så lenge han kunne huske («de har alltid vært der»). Han opplyste også at hans bestefar (født rundt 1840) hadde fortalt at Landesundet på 1800-tallet var

¹ E-post fra Knut Lindseth, 16.11. 2017.

² Telefonsamtale med prosjektleder 04.12. 2017.

en viktig opplagshavn for seilskuter. Bl.a. kunne han huske en fullrigger som hadde ligget der. Sånungs oppfatning var at boltene i Landesund stammet fra ca. 1850–1870.

Som nevnt omtales slutten av 1700- og tidlig 1800-tall som «Mandals første gullalder» på grunn av oppsvinget innen trelasteksporten (Eliassen 1995b:297). Årtiene etter 1850 var også en oppgangstid for skipsfart, sagbruk og trelasthandel i Mandal (Slettan 2006:39). En sannsynlig periode for oppføringen av fortøyningsboltene er derfor 1800-tallets 2. halvdel, noe som støttes av den lokale tradisjonen på stedet.

Konklusjon

Under den marinarknologiske registreringen ved Landesund ble det registrert to marine kulturminner som er vernet etter Kulturminnelovens § 14 (skipsfunn). Det dreier seg om to ballastrøysere som sannsynligvis dateres til perioden 1600-1800. De vernede ballastrøysene må sikres gjennom planarbeidet, ved at de legges inn i planen som fredningsområde. Et slikt fredningsområde bør omfatte de registrerte kulturminnene, samt et bufferområde rundt hele lokaliteten³.

I tillegg til ballastrøysene ble det på land dokumentert fortøyningsbolter, som ifølge lokal tradisjon er oppført i årtiene etter 1850, under oppgangstiden for skipsfart, sagbruk og trelasthandel som fant sted i Mandalsområdet på denne tiden. Selv om dateringen ikke kan fastslås med sikkerhet, kan kulturminnene være verdifulle elementer fra områdets maritime historie og bør derfor tas vare på. NMM anmoder om at fortøyningsboltene ikke blir ødelagt, og at det settes av et tilstrekkelig område rundt disse i planen, slik at opplevelsesverdien ivaretas.

Litteratur

Eliassen, Finn-Einar 1995a: *Mandal bys historie. Den forindustrielle byen. Ca. 1500-1850. Bind 1.* Norbok A/S: Mandal kommune.

Eliassen, Finn-Einar 1995b: *Mandal bys historie. Den forindustrielle byen. Ca. 1500-1850. Bind 2.* Norbok A/S: Mandal kommune.

Hansen, Arild Marøy og Wammer, Elling Utvik 2015: Kulturtrekk i det vestnorske maritime kulturlandskapet. I: Staffan von Arbin m.fl. (red.): *Tjop tjop! Vänbok till Christer Westerdahl med anledning av hans 70-årsdag den 13 november 2015.* Båtdokgruppen: Skärhamn.

Langfeldt, Jan G. 2008: *De gamle fortøyningsfestene i Ny-Hellesund og fortøyningsmetodenes historie.* Vest-Agder fylkeskommune, Regionalavdelingen.

³ Alternativt må det søkes dispensasjon for gjennomføring av framtidige tiltak i området. En dispensasjonssøknad stiles til Riksantikvaren, men oversendes NMM for faglig tilrådning.

Romundset, A., Fredin, O. and Høgaas, F. 2014: A Holocene sea-level curve and revised isobase map based on isolation basins from near the southern tip of Norway. In: *Boreas. An international journal of Quaternary Science*. John Wiley & Sons Ltd.

Slettan, Bjørn 2006: *Mandal bys historie. En industriby vokser fram. 1850-1950. Bind 3*. Mandal kommune.

Vedlegg

Oversikt over fortøyningsbolter ved Landesund

Oversikt over fortøyningsbolter i Landesund, Mandal¹

<i>Beskrivelse</i>	<i>Foto</i>
<p>Bolt 1 T-bolt med ring på stor steinblokk/skjær.</p> <p>Posisjon: Ø: 406234, N: 6431511</p>	
<p>Bolt 2 T-bolt med ring.</p> <p>Posisjon: Ø: 406196, N: 6431524</p>	
<p>Bolt 3 T-bolt med ring.</p> <p>Posisjon: Ø: 406177, N: 6431530</p>	

¹ Alle posisjoner i Euref 89 UTM 32N

Bolt 4

T-bolt med ring.

Posisjon: Ø: 406156, N: 6431538

Bolt 5

Stolpe med to gjennomgående hull, over/under, hvor det nedre har større diameter enn det øvre. I det øvre hullet er en jernring. Bolten er sannsynligvis øvre del av et jernstokkanker, vanlig i Norge fra 1840-årene og framover.

Posisjon: Ø: 406144, N: 6431554

Bolt 6

T-bolt uten ring.

Posisjon: Ø: 406088, N: 6431601

